

“Herremand i kongeklæder” eller “af den gamle skole” - randbemærkninger til en udgave af Christian IV's brevstile

af Sebastian Olden-Jørgensen

Selv om visse moderne Jeronimusser gerne harcelerer over den omsiggribende historieløshed, indikerer strømmen af historiske jubilæer og tema-år, at det snarere er det modsatte, der er tilfældet. Og man må sige, at de falder tæt, ja oven i hinanden, så det til tider kan se ud som en ren overlevelseskamp. Sådan har det været i et par årtier, f.eks. også i 1988, hvor 200-års-jubilæet for stavnsbåndets ophævelse måtte kæmpe om lyset med buketten af Christian IV-udstillinger, sponsoreret af Europarådet.¹ Dengang som nu gjaldt det for institutioner og enkeltpersoner om at komme med på vognen eller endnu bedre: at spænde jubilæumsbegejstringen for sin egen lille vogn og på den måde f.eks. få realiseret et godt antikvarisk projekt, som den bredere offentlighed måske ellers ikke havde kunnet se mening i at skyde penge i.

Jeg skynder mig at tilføje, at udtrykket “antikvarisk” her bruges absolut positivt om kærligheden til vidnesbyrdene om fortidens liv for deres egen skyld og i deres autentiske form uden alt for snævert hensyn til nutidig relevans eller appel. Et typisk eksempel på et sådant antikvarisk projekt er tekstudgaven *Liber compositionum. Christian IV's latinske brevstile 1591-1593* (Systime A/S, Hjørring 1988, 262 sider), som en kreds af medlemmer af Klasikerforeningen med Christian Gorm Tortzen i spidsen benyttede Christian IV-året til at udgive.² Udgaven består af i alt 194 små latinske brevstile med forskelligt indhold af den unge Christian IV (1577-1648, konge fra 1588, myndig fra 1596). Den latinske tekst er forsynet med en indledning, et tekstkritisk apparat og en paralleloversættelse til dansk.

Anmeldt eller oversat?

Det ville være synd at sige, at bogen vakte stor opsigt. Den druknede nok snarere lidt i mængden af publikationer og udstillinger. Et af de steder, den trods alt blev nævnt, var i Helge Gamraths samlede anmeldelse af hele 15 værker fra jubilæumsåret. Gamraths korte vurdering afspejler både historikerens usikkerhed over for det filologiske (bemærk det lidt forbeholdne “virker”), anerkendelse og en vis kritik:

-
1. Steffen Heiberg (red): *Christian IV og Europa. Den 19. Europarådsudstilling*, Kbh. 1988.
 2. Teksten til brevstilene er også tilgængelig på DSL's hjemmeside: “Renæssancens sprog i Danmark”: http://renaessancesprog.dk/tekstbase/Christian_4_Liber_compositionum_159193/1.

Det hele arbejde virker sobert og præcist også med hensyn til de historiske kommentarer. Stoffet kan også anvendes i gymnasiets undervisning, men man må beklage, at de indledende kommentarer om prinsens uddannelse og diskussionen af brevenes værdi i en videre historisk sammenhæng intet nyt bringer i forhold til tidligere.³

Denne dom er ikke særlig præcis eller retfærdig. En egentlig løbende kommentar, som klarlægger kilder, realia og sproglige problemer, har udgiverne afstået fra, men indledningen og billedteksterne rummer nogle henvisninger, og teksten er som nævnt forsynet med en oversættelse og det nødvendige tekstkritiske apparat, hvor både Christian IV's, læreren Hans Mikkelsens og udgiverens rettelser er dokumenterede. Hermed er det grundlæggende arbejde gjort, og der skal ikke megen fantasi til at forestille sig, hvor arbejdskrævende og omfattende en løbende kommentar let kunne gå hen og blive. Det ville helt sikkert have forsinket og dermed umuliggjort udgaven. Også for tekststudgaver gælder det italienske fyndord: *Il meglio è nemico del bene* (Det bedre er det godes fjende).

Selv om den danske oversættelse, der ledsager den latinske tekst, oftest er korrekt og under alle omstændigheder en stor hjælp, rummer den problemer i gengivelsen af politiske udtryk fra renæssancens levende latin. Det er problemer, som de traditionelle ordbøger med basis i klassisk latin ikke rigtig kan hjælpe med, og hvor man indtil for få år siden har været henvist til en blanding af diverse ældre eller uafsluttede ordbøger over middelalderlatin, store ordbøger over folkesprogene som f.eks. *Oxford English Dictionary* og sin egen indlæsthed i tiden. På det seneste har internettet imidlertid givet helt nye muligheder, og der skal i denne sammenhæng især henvises til Det danske Sprog- og Litteraturselskabs hjemmeside, hvor der ligger en række nyttige og søgbare latin-danske ordbøger fra 1500- og 1600-tallet og andre latinske tekster fra perioden.⁴

Et af disse problematiske ord er "dominus", der i oversættelsen flere steder gengives med "herremand" og "adelsmand", hvor det i sammenhængen bør være "fyrste" (f.eks. anvendt om fyrster på lavere niveau i Det Tysk-Romerske Rige som den danske kongefamilies sidelinjer i hertugdømmerne).⁵ Et andet eksempel er "magistratus", som ret konsekvent oversættes som "embedsmand", men som i 1500- og 1600-tallets politiske litteratur slet og ret betyder øvrighed fra herremanden og borgmesteren og opefter, alle udstyret med del i den gudgivne

3. Helge Gamrath: "Litteratur om Christian IV i jubelåret 1988", *Historisk tidsskrift*, 91 (1991), s. 133-153, citat s. 144.

4. Se: <http://renaessancesprog.dk/ordboger> og <http://renaessancesprog.dk/tekstbase>.

5. Se f.eks. brevstil nr. 4, 105, 122 og 126.

øvrighedsmagt (jf. Romerbrevet 13). Samtiden skelnede derfor undertiden mellem “magistratus superior” (fyrsten) og “magistratus inferior” (de andre). I de tilfælde, Christian IV henviser til byernes øvrighed, er oversættelsen “embedsmand” derfor korrekt, men i andre tilfælde taler han mere generelt og abstrakt, og så bliver det misvisende at tale om embedsmænd, fordi det ikke længere inkluderer den unge konge selv, og man bør derfor gå tilbage til “øvrighed”.⁶

Hvis oversættelsen således rummer problemer, som Gamrath ikke var opmærksom på, så bringer indledningen faktisk nyt, som han overså. Der argumenteres således overbevisende for, at magister Hans Mikkelsen (ca. 1538-1601), Christian IV's lærer, ikke alene opholdt sig nogle år ved Johannes Sturms (1507-89) prestigefyldte gymnasium i Strasbourg, men også tog Sturms pædagogiske principper med hjem og omsatte dem i praksis i sin undervisning af kronprinsen. Det kan godt være, at indledningen begrænser sig til det lærdomshistoriske og diskuterer Christian IV's “faglige udbytte af undervisningen” alene i form af en vurdering af, hvor god han blev til latin, men Gamraths ord om, at indledningen “intet nyt bringer i forhold til tidligere”, bør suppleres med den stiltiende forudsætning: “om det, som interesserer historikeren Gamrath”.

At udgiverne i deres indledning koncentrerede sig om det lærdomshistoriske og pædagogiske på bekostning af f.eks. det politiske er ikke så overraskende. Det betyder dog på ingen måde, at udgaven ikke kan bruges til andet. Det kan ikke være opgaven for en kildeudgaves indledning udtømmende at diskutere alle tænkelige spørgsmål i relation til teksten. Tværtimod viser de bedste kildeudgaver vel deres værd ved at kunne bruges til at besvare andre og helt nye spørgsmål, som udgiverne ikke har tænkt på. Ja, man kunne gå så vidt som til at sige, at det måske snarere var en anmelders opgave at gøre opmærksom på sådanne potentialer end at begræde, at indledningen afspejler én bestemt erkendelsesinteresse (som tilfældigvis ikke er identisk med anmelderens). Når alt kommer til alt, er det jo kildeudgaverne selv og ikke kun deres indledning, der skal læses og bruges!

Som et lille eksempel på sandheden i disse i bund og grund banale betragtninger skal det i det følgende vises, hvordan *Liber compositionum* kan falsificere en nyere hypotese om årsagerne til Christian IV's fiasko og i det hele taget bidrage til at kaste lys over hans kongegerning.

6. Se f.eks. brevstil nr. 3, 16, 42, 135, 143, 159, 161. I brevstil 43 bør “Magistratu optimo” endda oversættes med “den højeste øvrighed” (= Gud). I brevstil 180 bør “senatoribus” også utvivlsomt oversættes med “rigsråder” og ikke “rådmænd” (i købstæderne).

Kilde til hvad?

Man kunne starte med at spørge, hvad *Liber compositionum* er en kilde til? Svaret er, at det kommer an på, hvilke spørgsmål vi stiller. Udgiverne stiller i deres indledning først og fremmest lærdomshistoriske og pædagogiske spørgsmål: Hvordan blev Christian IV undervist (bl.a. gennem to til tre ugentlige brevstile på grundlag af mundtlig diskussioner), af hvem (magister Hans Mikkelsen), med hvilken pædagogik (efter Johannes Sturms metode), med hvilket udbytte (praktisk latinsk sprogfærdighed, men han blev ingen ciceronianer) og med hvilken latinsk udtale (sjællandsk)? Desuden diskuteres det, om nogle af stilene er autentiske breve (efter alt at dømme ja). Man gør nok ingen uret ved at sige, at det er undervisningens formelle sider og brevene som eventuelle personlige vidnesbyrd, der står i centrum. Men hvad med det ideologiske indhold? Vældig mange af stilene handler om tidstypiske politiske kerneværdier som fromhed og menneskelighed. Det gælder f.eks. følgende:

Fromhed er det vigtigste og noget, som alle herrer og fyrster især bør tage til sig og energisk praktisere, således at alle deres beslutninger og handlinger begynder og slutter med fromhed. Den rosværdige og gode kong Alfonsus [af Aragonien] har på alle måder tydeligt vist, hvor opmærksom han var på at fremme Guds ære. Heraf kom den frugt, som altid er forbundet med fromheden, nemlig at han gjorde godt mod mange, særlig sine undersåtter, som han inderligt elskede, og hvis bedste han på enhver måde forsøgte at drage omsorg for, sådan som det passer sig for en from og retskaffen konge, der forsvare kongenavnet, hvilket alle jo burde gøre.⁷

Et andet vigtigt tema er udnævnelse af gode embedsmænd eller med et mere moderne udtryk, Human Resource Management (HRM):

Det er af ikke ringe betydning for en god fyrste, at han er særlig omhyggelig med at se sig godt for, når han indsætter nogen øvrighed i byer eller landsbyer, så han vælger dem, som han virkelig fornemmer er fromme, kloge og ikke griske, men mere opmærksomme på statens end på deres egen gavn. For folk plejer for det meste at dømme fyrsterne efter, hvordan deres stedfortrædere opfører sig.⁸

7. Brevstil nr. 4, se også brevstil nr. 1, 2, 46, 140. Oversættelsen er her og i det følgende min egen.

8. Brevstil nr. 43, jf. også brevstil nr. 44, 45, 103, 113, 136.

Et tredje tema, nok Hans Mikkelsens yndlingstema efter antallet af brevstile at dømme, er behovet for god rådgivning:

Der har været mange konger og fyrster, som med stor iver har forsøgt at finde ud af, hvordan de kunne opretholde deres riger og herredømmer i stabilitet og sikkerhed. I den forbindelse har enhver også haft sin egen mening om, hvordan dette efter hans opfattelse bedst kunne ske. Men blandt dem har den makedonske konge Theopompus givet et virkelig fremragende svar til én, der udspurgte ham: At hvis konger og fyrster ikke stolede for meget på sig selv, men omhyggeligt meddelte deres planer og beslutninger til deres tro venner og desuden ikke tillod, at deres undersætter led uret, så forekom det ham, at deres riger på den måde ville styrkes på bedste vis, og deres herredømme ville vare ved, hvilket der ikke mangler eksempler på.⁹

Lige så vigtigt det var at søge råd, lige så fatalt var det, hvis man valgte de forkerte rådgivere. Hans Mikkelsen har tydelig nok talt med store bogstaver om dette emne:

Lige som andre i bedste mening ivrigt har bestræbt sig på at formane deres venner, som var blevet ophøjet til stor ære og værdighed, til først at fremmest at undgå smigrere, på samme måde ønsker jeg nu at kunne overbevise dig, som jeg holder så meget af, om, at du ikke må falde for deres fedteri og smiger. Det sker ellers for mange, der agter den slags mennesker højt. Historien giver mange eksempler på dette, f.eks. at de gjorde Alexander til gud, indtil han af smertefulde sår lærte, at han var et menneske. Smigreren Proclides siges at have bragt Filips store rige til fald, og det var medløbere, som gjorde den bedste hærfører Xerxes til den dårligste, da de fik ham til at føre krig mod grækerne. Derfor er det meget nødvendigt, at særligt unge fyrster fuldt ud forstår forskellen mellem en smigrer og en pålidelig ven, så at de ikke for sent skal begræde at have været for meget sammen med folk, som bare snakker dem efter munden.¹⁰

Bag det hele lå en klar kristen-humanistisk ideologi:

9. Brevstil nr. 67, jf. også 41, 49, 69, 70, 71, 92, 99, 100, 101, 122, 152, 131, 134, 152, 178.

10. Brevstil nr. 21, jf. også 22, 23, 24, 25.

Eftersom menneskene er skabt i Guds billede, hvilket især består i dyder og retskaffenhed, bør alle mennesker - for helt at leve op til dette - omhyggeligt undgå lasterne. Men det gælder særlig for konger og fyrster, der skal være et forbillede for andre såvel som for deres egne undersåtter, som undersåtterne skal betragte og hvis ærlige livsførelse, de skal efterligne, sådan som et ofte citeret digt viser: "Hele verden indrettes efter fyrstens forbillede".¹¹ Derfor skal de se til og anstrenge sig for at være sådan, som de gerne ser, at alle anser dem for at være, dvs. fromme, menneskelige, imødekommende, gavmilde og venlige. Især skal de passe på ikke at blive opblæste af hovmod, når lykken for en kort stund tilsmiler dem, for det er uvist, om det holder uforandret til aftenen.¹²

Det er let at affærdige brevstilene som både overfladiske og yderst konventionelle, men det ændrer ikke ved, at de repræsenterer et systematisk forsøg på moralsk og ideologisk påvirkning. Kort sagt: De afspejler en opdragelse, men hvilken? Svaret kan gives lige så kort: De afspejler et kristent, humanistisk fyrsteideal i Erasmus af Rotterdams ånd.¹³ Læser man f.eks. Erasmus af Rotterdams klassiske fyrstespejl *En kristen fyrstes opdragelse* (1516),¹⁴ vil man ikke finde nogen direkte tekstmæssig afhængighed, men hele ånden i brevstilene og derfor - må man have lov at slutte - i Hans Mikkelsens undervisning kan karakteriseres som "Erasmus light". I øvrigt ved vi, at Christian IV allerede i 1588 (som 11-årig!) to gange havde læst Erasmus' fyrstespejl igennem og siden afskrev dele af det på latin.¹⁵

11. "Regis ad exemplum totus componitur orbis" er et citat fra Claudian: *Panegyricus de Quarto Consulatu Honorii Augusti*, 313-314. Det var et af de kendteste klassikercitater i 1500- og 1600-tallets fyrstespejle, og Christian IV havde selv i sine første stilebøger adskillige gange skrevet sentensen af.

12. Brevstil nr. 46, jf. også nr. 140.

13. Bruno Singer: *Die Fürstenspiegel in Deutschland im Zeitalter des Humanismus und der Reformation*, München 1981; Hans-Otto Mühleisen & Theo Stammen (red.): *Politische Tugendlehre und Regierungskunst. Studien zum Fürstenspiegel der Frühen Neuzeit*, (Studia Augustana 2), Tübingen 1990; Rainer A. Müller: "Die deutschen Fürstenspiegel des 17. Jahrhunderts. Regierungslehren und politische Pädagogik", *Historische Zeitschrift*, 240 (1985), s. 571-597; Angela De Benedictis & Annamaria Pisapia (red.): *Specula principum*, (Ius commune. Sonderheft 117), Frankfurt am Main 1999.

14. *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami, recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata*, IV-1, Amsterdam 1974; praktisk tosproget udgave: Erasmus von Rotterdam: *Ausgewählte Schriften. Lateinisch und Deutsch*, V, udg. af Werner Welzig, Darmstadt 1968 (flere genoptryk); dansk oversættelse: P. Severinsen, Marius Kristensen & Niels-Knud Andersen (udg.): *Skrifter af Paulus Helie*, I-VII, Kbh. 1932-48; I, s. 3-159; V, s. 93-256.

15. Jf. Det kongelige Bibliotek, Håndskriftafdelingen, Schønnings Samling 2 8°, s. 462-463; Rigsarkivet, Kongehuset og Rigets arkiv, Christian IV, Stilebog/Forskellige egenhændige optegnelser.

“Herremand i kongeklæder”

For at sætte denne iagttagelse i relief kan vi spørge, hvordan den harmonerer med andre opfattelser af Christian IV's opdragelse? Det er vel bl.a. den slags spørgsmål, Gamrath tænker på, når han sukker over, at indledningen ikke diskuterer brevene i “en videre historisk sammenhæng”. Nu forholder det sig sådan, at der netop i en anden af Christian IV-jubilæets publikationer blev fremsat en særdeles klar og omfattende tese om karakteren og betydningen af Christian IV's opdragelse. Det drejer sig om Knud J.V. Jespersens bidrag “Herremand i kongeklæder. Christian IV, rigsrådet og adelen”, i den af Svend Ellehøj redigerede antologi *Christian IVs verden*.¹⁶

Jespersens tese er, at Christian IV var en “herremand i kongeklæder”, dvs. at han på grund af sin far Frederik II's tidlige død i 1588, da Christian IV var blot 11 år, i sine formative pubertetsår manglede en kongelig rollemodel og var prisgivet den aristokratiske formynderstyrelses ideologiske påvirkning. Han blev ifølge Jespersen “da ved formynderregeringens foranstaltning undervist og opdraget temmelig nøjagtigt som en højadelig arving til et stort gods kompleks.”¹⁷ Resultatet var, at Christian IV til sine dages ende var præget af en dansk gennemsnitsherremands interesser og horisont, husholderisk, nøjeregnende og rethaverisk, og ikke mindst med en ubrydelig loyalitet over for det politiske system, som vi oftest kalder adelsvælden. Det, Knud J.V. Jespersen skal bruge herremand i kongeklæder-tesen til, er at løse et forklaringsproblem i hans egen strukturalistiske magtstatsteori.¹⁸ Ifølge den skulle enevælden nemlig være indtruffet ca. samtidig med skatte- og militærstatens gennembrud omkring 1640. Som vi alle ved, tøvede enevælden imidlertid til efteråret 1660, og Jespersens forklaring er da simpelthen, at selv om den sociopolitiske trend pegede mod enevælde, så havde Christian IV en psykologisk blokering mod at følge strukturernes diktat - han var simpelthen programmeret som herremand i kongeklæder og kunne ikke gøre for det. Eller med Jespersens egne ord:

16. Knud J.V. Jespersen: “Herremand i kongeklæder. Christian IV, rigsrådet og adelen”, Svend Ellehøj (red.): *Christian IVs Verden*, Kbh. 1988, s. 123-145, genoptrykt i: David Favrholt m.fl. (red.): *Som kongerne bød. Fra trelleborge til enevælde. Festskrift til Hendes Majestæt Dronning Margrethe II i anledning af tresårsdagen 16. april 2000*, Kbh. 2000, s. 66-83, 208-209. Artiklen synes ikke at have fået den store gennemslagskraft. Jf. dog Gamrath, s. 136 (rent refererende) samt Øystein Rian: “Christian IV et norsk syn på den dansk-norske konge og den nye danske litteratur om ham”, *Historisk Tidsskrift*, 1989, s. 283-299, særlig s. 289 (bifaldende), og Michael Bregnsbo: *Til venstre hånd - danske kongers elskerinder*, Kbh. 2010, s. 43-44 (bifaldende).

17. Jespersen, s. 127.

18. Om denne se i øvrigt: Sebastian Olden-Jørgensen: “Magtstatens transformationer. En begrebshistorisk og historiografisk undersøgelse”, *Historisk Tidsskrift*, 108 (2008), s. 30-65.

Det var rigsrådets held, at formynderstyrets opdragelse havde gjort kongen til en systemtro herremand i kongeklæder - mentalt set. Men det blev også Christian IVs tragedie - om man tør bruge så stærkt et udtryk. Han måtte hele sit voksne liv leve med den stærke, uforløste spænding mellem en nedarvet fyrstebevidsthed og et tillært højadeligt normsæt. Det sidste lagde så stærke bånd på hans udfoldelse, at han var ude af stand til at omsætte de strukturelt betingede spændinger i aktiv politisk handling, som kunne frigøre kongemagten af rigsrådsstyrets greb. Den opgave tilfaldt hans søn og efterfølger, som ikke var belastet af en tilsvarende arv.¹⁹

Herremand i kongeklæder-tesen er besnærende, men i realiteten en kortslutning, bl.a. fordi den i sit forsøg på at løse et *strukturhistorisk problem* søger løsningen på det *individualpsykologiske plan* med overspringelse af det sociale, *politiske niveau*. Den er imidlertid også uholdbar af den simple grund, at dens præmis er forkert. Den forudsætter nemlig, at det var de adelige hovmestre Henrik Ramel (ca. 1550-1610) og Hak Ulfstand (1535-94), som fik lov til at sætte deres præg på uddannelsen. Det er forkert.

For det første var Christian IV's uddannelse og opdragelse allerede sat på skinner i 1583, god tid før Frederik II's døde. Den egentlige ansvarlige, der havde opsyn med prinsen i det daglige, var ovennævnte magister Hans Mikkelsen (ca. 1538-1601), slotspræst på Frederiksborg, og han blev ikke fyret, da formynderstyrelsen tog over i 1588.

For det andet, og det er nok det afgørende, er vi ret godt underrettet om Christian IV's opdragelse under Hans Mikkelsens opsyn, i det mindste hvad gælder den ideologiske påvirkning. Det drejer sig om tre stilebøger fra årene 1583-93, hvoraf *Liber compositionum* fra 1591-93 er den tredje. Disse kilder har Jespersen ikke inddraget, selv om de blev beskrevet og udgivet i små udtog allerede af Christian Molbech i 1850.²⁰ Det bør dog siges, at Molbech mest interesserede sig for de tidligere stilebøger og ikke ofrede mange sider på *Liber compositionum*. Ydermere interesserede han sig mest for det biografisk-historiske stof, så selv om han giver en række eksempler på fyrstelige leveregler fra den ældste stilebog, hvor Christian IV blot skrev af efter Hans Mikkelsens forlæg, fremgår det slet ikke, at tilsvarende stof fylder godt i *Liber compositionum*, hvor det er teenage-kongen selv, der fører pennen.²¹

19. Jespersen, s. 144.

20. C. Molbech: "Historiske Bidrag til Kundskab om K. Christian den Fierdes Opdragelse og Ungdomsundervisning", *Historisk Tidsskrift*, 2. rk., III (1850), s. 245-306.

21. Molbech, s. 165-270, 300-306.

Jespersen må altså være delvis undskyldt for ikke at have benyttet *Liber compositionum*, men takket være udgaven af *Liber compositionum* har vi nu let adgang til at studere slutresultatet af Hans Mikkelsens opdragelse i detaljer og spørge, om det unge menneske, vi møder, er opdraget som “herremand i kongeklæder”? Svaret må blive et rungende nej. De moralfilosofiske brevstile, der ovenfor er givet et par prøver på, kredser hele vejen igennem om fyrstelige dyder og fyrstelige problemstillinger.

Hvis Christian IV var en “herremand i kongeklæder”, så skyldes det med andre ord ikke hans opdragere eller den opdragelse, han fik, og hermed må Jespersens tese siges at være falsificeret. Dette resultat, som udgaven af *Liber compositionum* gør indlysende, kunne man, skønt med langt mindre sikkerhed og præcision, til dels være nået til alene på grundlag af Molbechs artikel fra 1850. Spørgsmålet rejser sig da, hvordan Jespersen forholder sig til den? Svaret er desværre negativt, for Jespersen henviser slet ikke til den eller til nogen andre kilder i det hele taget. Til gengæld fører hans henvisninger os til anden sekundærlitteratur, som kaster et interessant lys på Jespersens tese og værdien af udgaven af *Liber compositionum*.

Arven fra Tandrup

Det viser sig nemlig, at Jespersen ganske vist er ophavsmand til udtrykket “herremand i kongeklæder” og dermed tesen i sin pointerede form, men ikke til selve tanken, som han har loyalt angiver at have fået fra historikeren, kulturkritikeren og originalen Leo Tandrup disputats *Mod triumf eller tragedie* (1979). Her formulerer Tandrup tesen om Christian IV's “højadelige opdragelse”, der gav “ham et nært tilhørsforhold til adelen, dens livsformer og traditioner” og dermed “bidrog til at sikre, at kongemagten under Christian IV aldrig udvikle sig i revolutionær retning”.²² Med hensyn til belæg for sin opfattelse af kongens opdragelse meddeler Tandrup imidlertid i en fodnote, at “for en nærmere udredning heraf nødes forf. til at henvise til en kommende artikel”.

Den lovede artikel kom aldrig, men i samme Christian IV-år, hvor Jespersen præsenterede sin opstramning af Tandrups tese, udgav Tandrup sin egen tolkning af den folkekære konge i bogen *Christian i krig og kærlighed* (1988). Her tog Tandrup udførlig stilling til Christian IV's opdragelse, men der er alligevel ikke tale om en opfyldelse af løftet fra disputatsen blot i en anden form. Hvor disputatsen (og dermed Jespersen) opererer med en ret enkel

22. Leo Tandrup: *Mod triumf eller tragedie. En politisk-diplomatisk studie over forløbet af den svensk-danske magtkamp fra Kalmarkrigen til Kejserkrigen med særlig henblik på formuleringen af den svenske og især den danske politik i tiden 1617 og især 1621 til 1625*, I-II, Århus 1979, citaterne: I, s. 99-100. Jespersen henviser også til Troels Lund: *Christian den Fjerdes Skib paa Skanderborg Sø*, I-II, Kbh. 1893, men selv om Lund anvender de latinske brevstile, interesserer han sig ikke for deres ideologiske indhold, men alene for personstridighederne mellem enkedronning Sophie, rigsrådet og hertugdømmernes statholder Henrik Rantzau. Jf. Lund, I, s. 124-131, 191-195.

psykologisk determinisme - adelig opdragelse medfører manglende evne til at sætte sig ud over adelsvældens forfatningssystem - så installerer Tandrup i sin bog fra 1988 en dynamisk og uløselig spænding i Christian IV's sind. Den består af konflikten mellem på den ene side en uafrystelig faderbinding, der tilsiger ham en aggressiv udenrigspolitik, og på den anden side rigsrådets opdragelse i de vigtige pubertetsår, der "gjorde ham stærkt afhængig af højadelens livsstil og værdinormer" og tilsagde en principfast fredspolitik. På et dybere plan fortolker Tandrup denne konflikt som udtryk for, at "Christian IV [...] som mange fyrstehuses overhoveder på den tid [var] ophængt i spændingen mellem Niccolo Machiavellis *Fyrsten* og Erasmus af Rotterdams *En kristen fyrstes lære*."²³

På trods af udviklingen i Tandrup's standpunkt forbliver facit dog det samme: Kongen var på grund af sin "højadelige" opdragelse psykologisk hæmmet i sin stræben efter magt. Men hvad med kilderne? Kender Tandrup stilebøgerne? Svaret er ja, for i en fodnote forklarer Tandrup, at han kender Molbechs artikel fra 1850, men alligevel *ikke* tillægger stilebøgerne eller andre fyrstespejle omkring Christian IV nogen vægt: "citerer fra forskellige fyrstespejle, bl.a. af Erasmus optræder [...] men at slutte fra disse citater til graden af påvirkning er umuligt. Kongen var jo tvunget til at skrive dem af, hvor meget han så billigede dem eller ej."²⁴

Denne meget korte affærdigelse kræver et par kommentarer. For det første viser den, at Tandrup ganske vist kender stilebøgerne, men *kun* i Molbechs behandling, og derfor tror han, at det fyrsteideologiske stof alene er afskrift. Det er kun ved selvsyn eller benyttelse af tekstudgaven af *Liber compositionum*, at man forstår, at stilebøgerne ikke kun rummer løsrevne citater til afskrift, men udførlige vidnesbyrd om den unge Christian IV's tilegnelse af en kristen-humanistisk fyrsteideologi med erasmisk tilsnit. For det andet består Tandrup's indvending stadig på et principielt plan: Selv om Christian IV selv har formuleret brevstilene, så kan han jo godt have ment noget ganske andet selv. Han kan simpelthen have været en dygtig papegøje, der forstod at reproducere Hans Mikkelsens formaninger, men i sit indre modsatte sig indoktrineringen. Rent bortset fra, at Tandrup's argument lige så godt kunne vendes modsat - hvem siger, at de adelige hovmestre overhovedet ville kunne præge ham med deres adelige adfærds- og moralkodeks? - så findes der faktisk relevante vidnesbyrd, der taler for, at Christian IV langt hen ad vejen identificerede sig med den ideologi, Hans Mikkelsen forsøgte at indgive ham.

23. Leo Tandrup: *Christian IV i krig og kærlighed. Om fyrsten, folket og den fristende forførelse fra renæssancen til i dag*, Kbh. 1988, s. 21-24, citat s. 22.

24. Sammesteds s. 212 (note 10).

Kun fire år efter at Christian IV havde sat det sidste punktum i *Liber compositionum* lod han sig atter belære om de dyder, en fyrste burde lægge sig på sinde, og de laster, han for alt i verden måtte sky. Det var i efteråret 1597, året efter sin kroning, hvor en vis magister Johan Damgaard overrakte majestæten et håndskrift med et af Damgaard selv forfattet fyrstespejl med det velklingende navn *Alithia*, som jo slet og ret betyder sandhed på græsk. Selve fyrstespejlet er på dansk, og det er hverken særlig dybsindigt eller originalt, skønt stilistisk slet ikke ueffent.²⁵ Det interessante i denne sammenhæng er, at Christian IV - hvis vi ellers kan tro Damgaard selv - ikke blot modtog fyrstespejlet, men tillige lod forfatteren kalde til Frederiksborg, hvor han i løbet af et par uger gennemgik det sammen med ham bid for bid. *Alithia* må derfor unægtelig være faldet i Christian IV's smag og det på et tidspunkt, hvor han som myndig og kronet konge ikke lod sig diktere noget af nogen.

Sammenligner man indholdet af *Alithia* og brevstilene i *Liber compositionum* er der en høj grad af sammenfald, hvilket ikke kan undre, al den stund store dele af *Alithia* med et par mellemlid bygger på Erasmus af Rotterdams *En kristen fyrstes undervisning*. Om noget så er *Alithia* mere alvorstung, religiøs og eksplicit luthersk end *Liber compositionum*, der ånder en ganske overkonfessionel, humanistisk og positiv kristendom i Melanchtons og frem for alt i Erasmus' ånd.

“Af den gamle skole”

Men, kunne man spørge, hvis Christian IV ikke var miljøskadet af overdreven omgang med danske adelsfolk, hvad var det så, der gik galt? For galt gik det jo. Hans regeringstid ender med en personlig og politisk deroute, som står i skærende kontrast til de første næsten 30 års ambitiøse og langt hen ad vejen succesfulde kongegering. Svaret på dette spørgsmål er det centrale tema i enhver Christian IV-biografi,²⁶ men med udgangspunkt i *Liber compositionum* må det være relevant at pege på, at Christian IV blev opdraget i og tilsluttede sig et klassisk, for ikke at sige gammeldags fyrsteideal. Ideologisk var han af den gamle skole - ikke den gamle højadelige skole, men den gamle kristne fyrsteskole.

25. Johann Damgaard: *ALITHIA. Et dansk fyrstespejl til Christian IV. Manuskript i Det kongelige Biblioteks Håndskriftsamling, Thott 874 4°, fra 1597*, udg. af Sebastian Olden-Jørgensen, (UJDS-Studier 14), Kbh. 2003. Se også: Sebastian Olden-Jørgensen: Johann Damgaards *Alithia* (1597): genrehistorie, teksthistorie og idéhistorie: omkring et dansk fyrstespejl til Christian 4., *Fund og Forskning i Det Kongelige Biblioteks Samlinger*, 45 (2006), s. 35-55.

26. F.eks. Steffen Heiberg: *Christian 4. - en europæisk statsmand*, Kbh. 2006. Denne reviderede andenudgave af samme forfatters *Christian 4. Monarken, mennesket og myten* (1988) benytter *Liber compositionum* (s. 23-27), men går ikke i dybden med brevstilenes ideologiske indhold.

Hvor gammeldags Hans Mikkelsens opdragelse var, kan vi få en fornemmelse af ved at sammenligne *Liber compositionum* med en lille trykt bog af den svenske tronfølger Gustav Adolfs (1594-1632, svensk konge fra 1611) lærer Johan Skytte: *En kort Vnderwijsning/ Vthi hwad Konster och Dygder en Furstelig Person skal sigh öfwa och bruka then ther täncker med tiden lyckosamlingen regera Land och Rijke Stält til then Högborne Furste och Herre/ Herr Gustaff Adolff/ Sweriges Rijkes Arf-Furste/ Hertig til Sudermanneland/ Närike och Wärm-land/ etc*, 1604. Som prinsens lærer indtog Johan Skytte (1577-1645) altså præcis den samme stilling som magister Hans Mikkelsen i forhold til Christian IV. Den lille bog af læreren Skytte er selvfølgelig genremæssigt noget helt andet end eleven Christian IV's stilebøger - og så alligevel ikke. *En kort Undervijsning* skulle dokumentere og retfærdiggøre undervisningen af tronfølgeren, men som udgiverne af *Liber compositionum* har vist, så havde stilebøgerne meget af den samme funktion i Johannes Sturms og dermed også Hans Mikkelsens pædagogik.²⁷

Selvfølgelig mener Skytte også, at en fyrstes dyder eller det modsatte er afgørende for hele landets politisk-moralske liv, men han tillader sig også en bemærkning, som man ikke finder tilsvarende hos Mikkelsen:

*Ja, wisserrligen. När Undersåterne wetta/ at theras Regent är medh alle Furstlige Dygder/ medh Wijszdom/ medh Förstånd/ märkeligen begåfwat/ äre the wäl til-frijdz medh honom/ och låta sig vti alle tilbörliche saker hörige och lydige finna.*²⁸

Præcis det samme gør sig gældende med den første og vigtigste dyd, der også hos Skytte er fromhed:

*Hwadh kan och större Myndigheet förwerfwa een Regent hoos sine Vndersåter/ än när som the wetha at han sigh vthi all Gudeligheet flijteligen öfwar/ och then rättte Gudztiänsten/ effter sin ytterste förmögenheet/ förfächtar och forswarar?*²⁹

27. *Liber compositionum*, s. 18. Allerede Molbech var i øvrigt inde på noget af det samme, se Molbech, s. 274-276, jf. *Liber compositionum*, s. 19-20. Om Gustav Adolf og Skytte se Tor Berg: *Johan Skytte. Hans ungdom och verksamhet under Karl IX:s regering*, Stockholm 1920, s. 96-110; Nils Ahnlund: *Gustav Adolf den store*, Stockholm 1932, s. 29-34; Lars Ericson: "Johan Skytte - en lärare åt furstar", Magnus & Aare Mörner (red.): *Kyrka och krona i sörmalandskt 1600-tal*, Mariefred 1996, s. 93-104; Günther Barudio: *Gustav Adolf - der große. Eine politische Biographie*, Frankfurt am Main 1982, s. 64-81.

28. Johan Skytte: *En kort Undervijsning/ Uthi hwad Konster och Dygder en Furstelig Person skal sigh öfwa och bruka then ther täncker med tiden lyckosamlingen regera Land och Rijke*, [uden sted] 1604 s. 6-7.

29. Skytte s. 12-13.

Hvor Mikkelsen alene fokuserer på fyrstens egen religiøse og moralske habitus og slutter direkte fra den til en vellykket regering med Guds velsignelse (jf. Christian IV's valgsprog *Regna firmit pietas*, fromhed styrker rigerne), så har Skytte øje for dyderne og fromhedens betydning for den politiske legitimitet eller med andre ord: propagandaværdien. Det overrasker derfor heller ikke, at Skytte bruger et temmelig langt afsnit på at argumentere for, at den unge Gustav Adolf skal lære retorik og beherske fremmedsprog.³⁰

Også Skytte formaner Gustav Adolf til at søge rådgivning, men først efter at have understreget, at han sandelig skal regere selv og ikke overlade det hele til sine rådgivere. Og han supplerer med følgende i grunden ret hårdkogte betragtning om mulighederne for at tørre ansvaret for upopulære beslutninger af på rådgiverne:

*Och fast en Förste synes wara strängare i sitt Regemente/ än thet sigh ägnar och bör/ så blifwer hans strängheet likkawist af Vndersäterne wäl och wördeligen vptagen/ när the förnimme/ at han icke sådant vthan sitt Rådz gode minne och betänckiande giordt och vppåbudt hafwer.*³¹

Blot disse få eksempler lader ane, at der råder en helt anden ånd hos Skytte end hos Mikkelsen, og man forundres da heller ikke over at læse navnene på de politiske forfattere, Skytte anbefaler. Det er Philippe de Commynes, Tacitus og Justus Lipsius, kort sagt det, man kunne kalde det sene 1500-tals "realistiske skole" eller med en mere traditionel betegnelse: nystoicismen.³² Gustav Adolf var kun 17 år yngre end Christian IV, men uddannelsesmæssigt tilhørte han en helt anden generation. Hans Mikkelsens undervisning var solid, traditionel og tilbageskuende. Johan Skyttes undervisning var moderne, ikke kun fordi han var ramist (tilhænger af Pierre de la Ramées pædagogiske principper), men også fordi han viste sans for problemer med politisk legitimitet og kommunikation, som slet ikke eksisterede i Mikkelsens erasmiske univers.

30. Skytte s. 15-22.

31. Skytte s. 36-37.

32. Gerhard Oestreich: "Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates", *Historische Zeitschrift*, 181 (1956), s. 31-78, særlig s. 73; Niels Runeby: *Monarchia mixta. Maktfordelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden*, Stockholm 1962, s. 48-50; Peter Burke: "Tacitism, scepticism, and reason of state", J.H. Burns & Mark Goldie (red.): *The Cambridge History of Political Thought 1450-1700*, Cambridge 1991, s. 479-498.

At hævde, at Gustav II Adolf fik succes, fordi han var moderne opdraget, mens Christian IV mødte fiasko, fordi han var gammeldags opdraget, er sikkert en grov simplificering, som kræver yderligere efterprøvning og argumentation. Det er imidlertid tankevækkende, at Gustav II Adolf også i sin kongegerning viste udpræget sans for at skabe politisk konsensus om sin ekspansionspolitik og bl.a. kunne holde bevægende taler på rigsdagene, mens det aldrig lykkedes Christian IV at vinde adel og rigsråd for sin aktivistiske udenrigspolitik, og selv om han på andre områder bevidst arbejdede med propaganda (f.eks. i forbindelse med det Store Bilager 1634), så viste han aldrig sans for stændermødernes betydning som politisk arena.³³

Facit

Som afslutning på disse strejftog i *Liber compositionum* kan man konkludere, at vi med god grund kan være taknemmelige for, at klassikerforeningen sprang på vognen i 1988 og fik udgivet den 14- til 16-årige Christian IV's latinske brevstile. Det er en udgave, der bringer en interessant tekst i en pålidelig og takket være oversættelsen bredt anvendelig form. Indledningen bringer nyt om de pædagogiske principper for den undervisning, teksten er et produkt af, og selve teksten åbner for en række relevante analyser af de værdier, som Christian IV ikke kun blev forsøgt indpræget, men efter alt at dømme også tog til sig. Brevstilene tegner et billede af en - må det antages - bevidst konservativ, humanistisk-kristelig, men klart fyrstelig opdragelse i erasmisk ånd. Om det i sig selv er nok til forklare Christian IV's politiske skæbne får stå hen, men det er en vigtig brik i puslespillet. Det er imidlertid klart, at Tandrup og Jespersens tese om en fatal aristokratisk, ikke-fyrstelig prægning af den unge konge ikke kan stå for konfrontationen med *Liber compositionum*.

olden@hum.ku.dk

33. Carl Hallendorf (udg.): *Tal och skrifter av konung Gustav II Adolf. Et urval*, Stockholm 1915, s. 10-15, 21-33, 34-6, 96-97, 107-109, 114-118; Ahnlund, s. 173-250; Heiberg 2006, s. 350-351.